

The Reflection of the Story of the Amber Cow in Persian Texts

Hamid Pooladi*¹, Hossein Aligholizadeh²

Abstract

The Amber Cow is a legendary creature with special characteristics, whose story has a wide reflection in Persian poetry and prose texts, so that we can recover a sign of it from the oldest sources available to this day. Of course, despite the age of this legend and the frequent references to it in various texts and also the wrong understanding of quiddity of this creature, it is surprising that no befitting research has been done about this creature. With the aim of investigating the origin, age and various narratives of its story, as well as determining the characteristics of this legendary creature based on various sources and documents, this research has dealt with how the story of this cow is reflected. The authors have collected the materials related to the subject by examining various sources, including the books of strange creatures and narrative, mythology, legends, history, and texts. They have been categorized and analyzed by descriptive-analytical method using library study and note taking. Among the findings of this

Received: 26/11/2023
Accepted: 02/03/2024

* Corresponding Author's E-mail:
H.pooladi@shahroodut.ac.ir

1. Assistant professor, Department of English Language and General Lessons, Shahroud University of Technology, Shahroud, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0003-4362-9354>

2. Assistant professor, Department of Persian Literature and English language, K. N. Toosi University of Technology, Tehran, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0002-7018-7240>

© 2024 The Author(s). Published by TMU Press. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

research is the presentation of the historical process of the story and its related changes in the texts of different periods, as well as determining the identity of this cow and distinguishing it from similar animals and real sea cows.

Keywords: Aber cow; sea cow; water cow; Persian texts.

Introduction

One of the components of folklore that has a wide reflection in Persian texts is beliefs about animals, whose origins are mostly mythological, religious and popular. Talking about these animals and mentioning the beliefs and stories related to them is very important in transferring huge cultural concepts and meanings from one period to another. Many of these legendary animals, along with mythological and ancient themes, express the kind of thinking of the ancient people. One of these legendary creatures about which stories have been told is the amber cow, which has appeared in Iranian culture and language since ancient ages. This research is how this strange animal and its many stories are reflected in texts and discussions about it.

Research background

So far, no independent research has been done on this issue and the only article that can be mentioned is "Amber cow; Cow or Fish?!" by Pooladi and Aligholizadeh, H. (2021) in which the authors have proved its nature by mentioning the views of lexicographers, commentators of literary texts and various Persian sources about the amber cow. The current research is about the reflection of the story of this animal and its related topics in Persian texts, which complements the previous research.

Framework of Research

This study is a basic research about the reflection of a legendary creature, named Amber Cow in Persian texts, which was done by the method of library study and taking notes from various sources. In the first step, all the evidences and documents related to this cow were discovered and extracted by studying numerous Persian and Arabic sources as well as searching in text-oriented corpora, as Persian Language and Literature Academy of search system (Dadegan). In the next step, these evidences were reviewed from a historical point of view, and in the final step, the unique characteristics of this animal were extracted and recorded; thus, in addition, the differences in the narratives and its historical process of this story were presented in detail.

Main Discussion

According to the existing written narratives and legends, the Amber Cow is a legendary creature that comes out of the sea at night and with the light of the nightlight gem that it carries with itself, grazes the fragrant plants on the beach and expels amber from itself. Then, this cow returns to the sea in the morning by taking the gem. The story of the Amber Cow, with differences in its components and elements in the historical process, has been noticed by poets and writers in many periods and has been used in various literary, philosophical, mystic, and symbolic texts. Based on these studies and investigations, this legend is very old. Traces of it can be found in various sources of early Persian texts: in Tohfa al-Ghraib (written in 485 A.H.): "In that sea there is water cow, as it come out of the sea at night and graze." (Haseb Tabari, 1992, p. 132)

The complete version of this legend is found in several important Persian sources, including Tarsusi's Darabnameh and Rumi's Mathnavi. According to many texts, this cow is known as water cow,

sea cow, and amber cow, and living in the sea, grazing at night on the beach, excreting the amber, and carrying the nightlight gem are among its most important characteristics. One of its other characteristics is being fiery: "Fire comes from its nose, so that whatever comes in front of it, burns." (Tabrizi, 2017, p. 17).

Conclusion

The findings of this research indicate that this legend, with the difference in the details of its narration, has a long history and is mentioned in the first available Persian and Arabic sources, including Ferdowsi's *Shahnameh* and Tabari's *History*, and its first mention is in Manouchehri Damghani's *Diwan*. The most complete and detailed narration of this legend is in *Darabnameh* of Tarsusi, which is mentioned in both volumes with a different narration. Among the many names of this cow, the name "water cow" is more frequent than other names, although in literary texts, "Amber cow" is used more.

References

- Haseb Tabari, M. (1992). *Tohfa al-Gharaeib* (edited by J. Matini). Moein.
- Tabrizi, A. (2017). *Ajaeib al-Dunya* (translated into Farsi by M. Shujaei). Dr. Mahmoud Afshar Publications.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۲، شماره ۵۷، مرداد و شهریور ۱۴۰۳

مقاله پژوهشی

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی

حمید پولادی^{۱*}، حسین علیقلی‌زاده^۲

(دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۵ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲)

چکیده

گاو عنبری موجودی است افسانه‌ای با ویژگی‌های خاص که حکایت آن در متون نظم و نثر فارسی بازتابی گسترده دارد؛ به طوری که از قدیم‌ترین منابع موجود تا به امروز می‌توان نشانی از آن باز یافت. البته علی‌رغم قدمت این افسانه و اشارات پربسامد مربوط به آن در متون مختلف و نیز برداشت اشتباه از ماهیت آن، مایه شگفتی است که تاکنون پژوهش درخوری درباره این موجود انجام نگرفته است. این پژوهش با هدف بررسی منشأ، قدمت و روایت‌های گوناگون این موجود افسانه‌ای و نیز تعیین ویژگی‌های آن براساس منابع و اسناد مختلف، به چگونگی بازتاب حکایت این گاو پرداخته است. نویسندگان با بررسی منابع مختلف، از جمله عجایب‌نامه‌ها، متون روایی، اساطیری، افسانه‌ای، تاریخی و غیره، مطالب مرتبط با موضوع را

۱. استادیار گروه درس عمومی و زبان انگلیسی، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول).

*H.poladi@shahroodut.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-4362-9354>

۲. استادیار گروه ادبیات فارسی و زبان انگلیسی، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0000-0002-7018-7240>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY - NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

گردآوری کرده و به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری، دسته‌بندی و تحلیل کرده‌اند. از یافته‌های این پژوهش ارائه سیر تاریخی این حکایت و تغییرات مربوط به آن در متون دوره‌های مختلف و نیز تعیین هویت این گاو و تمیز آن از حیوانات مشابه و گاو دریایی واقعی است.

واژه‌های کلیدی: گاو عنبری، گاو دریایی، گاو آبی، گاو بحری، متون فارسی.

۱. مقدمه

متون فارسی به‌ویژه متون برجسته ادبی، از دیرباز مجلای فرهنگ عامه، همچون آداب و رسوم، افسانه‌ها، باورها و سنت‌های رایج در بین مردمان ایران زمین بوده است. فرهنگ عامه، روایت‌های توده مردم از زندگی و پیرامون محیط است که در مبانی فکری و جهان‌شناسی آن‌ها ریشه دارد. افزون‌بر تعدد مکاتب فکری و فلسفی در دوره‌های مختلف تاریخی ایران، گستردگی و پرمایگی موضوعات فرهنگ عامه در ارتباط با جغرافیای پهناور آن، عوامل مهمی در غنابخشی به این موضوع بوده است: «دیرینگی و کهن‌سالی اقوام ایرانی، غنای فرهنگی و ادبی، تعدد پاره‌فرهنگ‌ها و پراکندگی جغرافیایی قومیت‌ها، عامل تقویت‌کننده این غنای فرهنگی است» (ذوالفقاری، ۱۴۰۱، ص. ۱).

یکی از اجزای فرهنگ عامه که در متون فارسی بازتابی گسترده دارد، باورهای عامه درباره حیوانات، گیاهان، طب، نجوم و غیره است که خاستگاه آن‌ها بیشتر اسطوره‌ای، دینی و عامه بوده است: «باورها در آغاز پیدایش خود، بیشتر جنبه آیینی و مذهبی داشته‌اند؛ به تدریج و در طول تاریخ با تکامل مذاهب بشری، ریشه‌های دینی باورها به فراموشی سپرده شده، اما از رواج آن‌ها میان ملت‌ها کاسته نشده است» (صرفی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۳).

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

از شگفت‌ترین و برجسته‌ترین باورهای رایج در میان مردم عامه، داستان‌ها و افسانه‌های مربوط به موجودات عجیب و خارق‌العاده است. حضور این افسانه‌ها در فرهنگ و ادب عامه کارکردی بنیادین دارد، زیرا در این بستر است که بسیاری از این داستان‌ها، مؤلفه‌های اسطوره‌ای و رازآلود به خود می‌گیرند و همین عامل موجب بازتاب این افسانه‌ها در فرهنگ اقوام و ملل گوناگون می‌گردد؛ حیواناتی با شمایل شگفت و با انجام اموری فراطبیعی و فراحیوانی و حتی انسان‌گونه. سخن گفتن از این حیوانات و ذکر باورها و داستان‌های مربوط به آن‌ها زمینه‌ای است بسیار مهم در انتقال مفاهیم و معانی عظیم فرهنگی از دوره‌ای به دوره‌ی دیگر. بسیاری از این حیوانات افسانه‌ای با به‌همراه داشتن بن‌مایه‌های اسطوره‌ای و کهن، بیانگر نوع نگاه مردمان پیشین در تبیین و توضیح وقایع هستی و نیز روایتگر چگونگی رویارویی آنان با رویدادهای جهان پیرامون و پدیده‌های مختلف محیط زندگی و نیز آشکارکننده‌ی خاستگاه باورها و آیین‌های گوناگون آنان است: «در نظر بدوی، حیوان از انسان اسرارآمیزتر است» (شاله، ۱۳۴۶، ص. ۳۹). یکی از این موجودات افسانه‌ای که درباره‌ی آن داستان‌سرایی شده، گاو عنبری است که از روزگاران بسی کهن در فرهنگ و زبان ایرانیان نمود یافته است. این پژوهش چگونگی بازتاب این حیوان عجیب و داستان‌های متعدد آن در متون و بحث و بررسی درباره‌ی آن است.

۲. پیشینه تحقیق

مطالب و پژوهش‌های مرتبط با گاو عنبری در متون فارسی محدود به این چند مورد است:

- «دو روایت از سلیم جواهری به همراه دو مقاله از اولریش مارزلف، مارگارت ویلز»، به کوشش جعفری قنواتی، محمد (۱۳۸۶) که مصحح در مقدمه آن با عنوان «تشابهات با سایر متون ادبی»، این حکایت را در آثار عطار، مولوی و سهروردی نشان داده است.

- «نقد اسطوره‌شناختی دیوان و موجودات ماورائی در داستان سلیم جواهری»، از ابراهیمی (۱۳۸۹) که در آن داستان سلیم جواهری از گاو عنبری را روایت می‌کند و فقط به ذکر این داستان در چند منبع مختلف اشاره می‌کند.

- «تأویلات مولوی از داستان‌های حیوانات (بررسی پنجاه و سه داستان حیوانات و تأویلات آن در مثنوی)»، از نبی‌لو (۱۳۸۶) که در آن با اشاره به داستان گاو بحری مولوی، تأویلی از *اسرار الغیوب* خواجه ایوب آورده است: «حاصل آنکه مرد خدای تعالی در پرده بدنای و لباس ملامت مخفی و مستور است؛ چنانچه در سیه‌تاب در سیاهی و گوهر شب‌چراغ در گل» (نبی‌لو، ۱۳۸۶، ص. ۲۵۹).

- «سیمای تمثیلی گاو در آیین مهر (میترائیسم) و چگونگی بازتاب آن در مثنوی معنوی مولانا»، از ذوقی (۱۳۹۹) که در آن در ذیل عنوان «چگونگی بیان تمثیل گاو در آثار مولانا» از گاو بحری، که نویسنده آن را به اشتباه همان وال کاشالو دانسته، یاد می‌کند و توضیحی درست درباره ماهیت آن ارائه نمی‌دهد.

- «رد پای گاو، آیین‌ها و باورهای کهن در شعر خاقانی»، از محمودی (۱۳۸۸) که در آن نویسنده ذیل «گاو عنبرافکن» براساس نظرات دیگران، آن را ماهی ژنده و سترگی به نام کاشالو دانسته است.

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

- «گاو عنبری؛ گاو یا ماهی؟!»، از پولادی و علیقلی زاده (۱۴۰۰) که در آن نویسندگان با ذکر دیدگاه فرهنگ‌نویسان، شارحان متون ادبی و منابع مختلف فارسی درباره گاو عنبری، ماهیت آن را اثبات کرده‌اند. پژوهش حاضر درباره بازتاب حکایت این حیوان و مباحث مرتبط با آن در متون فارسی است که تکمیل‌کننده پژوهش نخستین مؤلفان است.

۳. چارچوب نظری

این مقاله پژوهشی بنیادی درباره بازتاب موجودی افسانه‌ای با نام گاو عنبری در متون فارسی است که به روش مطالعه کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از منابع گوناگون صورت گرفته است. در مرحله نخست با مطالعه منابع متعدد فارسی و عربی و نیز جست‌وجو در پیکره‌های متن‌محور، از جمله سامانه جست‌وجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تمام شواهد و اسناد مربوط به این گاو کشف و استخراج شد. در مرحله بعد این شواهد از نظر تاریخی مورد بازبینی قرار گرفتند و در مرحله نهایی، ویژگی‌های منحصربه‌فرد این حیوان استخراج و ضبط شد؛ بدین ترتیب، افزون بر ارائه ویژگی‌های این گاو افسانه‌ای، تفاوت روایت‌ها و نیز سیر تاریخی آن به صورت مفصل ارائه شده است.

۴. بحث و بررسی

مطابق با روایت‌ها و افسانه‌های مکتوب موجود، گاو عنبری موجودی افسانه‌ای است که به هنگام شب از دریا بیرون می‌آید و با نور گوهر شب‌چراغی که با خود به همراه دارد، در ساحل از گیاهان معطر می‌چرد و از خود عنبر دفع می‌کند. این گاو سحرگاه با برداشتن گوهر شب‌چراغ به دریا بازمی‌گردد. حکایت گاو عنبری با اختلاف در اجزا و

عناصر آن در سیر تاریخی، در دوره‌های متعدد کم‌وبیش مورد توجه شاعران و نویسندگان واقع شده و در متون مختلف ادبی، حکمی، عرفانی، رمزی و غیره مورد استفاده قرار گرفته است. البته باید گفت که اشاره به این حکایت تنها منحصر به متون داستانی نیست، بلکه در متون دیگر، مانند عجایب‌نامه‌ها، دانشنامه‌ها و متون تاریخی، دینی و غیره نیز آن را می‌توان یافت. براساس مستندات به‌دست‌آمده، در این پژوهش ابتدا براساس منابعی که در آن روایت به‌شکل کامل ذکر شده، گزارشی جامع ارائه شده و پس از آن اختلافات روایت‌ها ذکر شده است؛ همچنین در این بخش قدمت این حکایت مورد بحث قرار گرفته است. در ادامه، نام‌های مختلف این گاو و ویژگی‌های ظاهری آن توصیف شده است و درنهایت، با موجودات مشابه و واقعی مقایسه شده و وجه تشابه و تمایز آن‌ها ذکر شده است تا از خلال این بحث‌ها، ماهیت و ویژگی‌های این گاو و زوایای حکایت آن در متون فارسی روشن شود.

۱-۴. گزارش داستان

۱-۱-۴. روایت

افسانه گاو عنبری هم به‌شکل اشاره و هم به‌شکل روایت در متون متعدد بازتاب یافته که در اینجا با تکیه بر مهم‌ترین منابعی که روایت در آن‌ها به‌شکل کامل ذکر شده است، گزارشی از حکایت این گاو ارائه می‌شود. نخستین منبع، *گرشاسب‌نامه* اسدی طوسی است. هنگامی که گرشاسب با مهرج‌شاه با راهبری ملاح دانا به گرد هند می‌گردند، در جزیره‌ای به نام برطائیل این گاو را می‌بینند:

همان جا شب تیره بر دشت و راغ یکی روشنی دید همچون چراغ
بپرسید از آن پهلوان سترگ بگفتند گاوی است آبی بزرگ

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

چو دم زد فتد روشنی در هوا بدان روشنایی کند شب چرا
چنین هر شب از دور پیدا شود سپیده‌دمان باز دریا شود

(اسدی، ۱۳۵۴، ص. ۱۴۹)

دومین متن، *داراب‌نامه طرسوسی* (قرن شش هجری) است. در این کتاب حکایت این گاو دو بار روایت شده است. در روایت نخست که کوتاه‌تر است، داراب و طمروسیه در جزیره‌ای گرفتار زنگیان می‌شوند و به دستور خواریق، پادشاه زنگیان، هر دو به چاه فراموشان انداخته می‌شوند که آن چاه در نزدیکی ساحلی است که «در آن دریا گاوان آبی بودند که شب از دریا برآمدندی و هر گاوی گوهری در دهان گرفته بودی و به روشنایی آن گوهر چرا کردند و چون روز نزدیک شدی باز گوهر در دهان گرفتندی و ناپیدا شدند» (طرسوسی، ۲۵۳۶، ج. ۱/ص. ۱۲۹). شبی گوهر یکی از این گاوهای دریایی از دهانش بیرون افتاده، داخل این چاه می‌غلند. گاو به دنبال گوهر، خود را به درون چاه می‌اندازد. در نهایت، گاو برای نجات خویش دیوار چاه را با شاخش می‌کند و بدین ترتیب سبب نجات طمروسیه و داراب از این چاه می‌شود (همان).

روایت دوم مربوط به جزیره سگساران است، هنگامی که اسکندر به همراه افلاطون به سرزمین سباط می‌رسند. سباطره، پادشاه شهر، به اسکندر گوهر شب‌چراغی پیشکش می‌کند. اسکندر از چگونگی دستیابی به آن گوهرها می‌پرسد. سباطره می‌گوید که دو هزار گاو آموخته دارد که هر شب گوهری از دریا برمی‌آورند که وی توانسته در طول سالیان چندین گوهر از آنها پنهان سازد که این از همان گوهرهاست: «گاوان دریا برآیند و آن را از دهن برآرند و بنهند و به روشنی آن شب چرا کنند و آن‌گاه که سیر بخورند هر یکی گوهر خویش بردارند و فرو روند به دریا و هم در دریا باشند» (همان، ج. ۲/صص. ۳۷۴-۳۷۵).

با درخواست افلاطون برای دستیابی به تعدادی از آن گورها، سباطره در حضور آنها، پس از غروب خورشید، طبلی می‌زند و همه گاوان پیش او می‌آیند. افلاطون با کشتن یکی از گاوها با تیر، سبب فرار همه آنها به دریا می‌شود که این امر باعث نگرانی اسکندر می‌گردد که دیگر نمی‌تواند از آنها گوهری به دست آورد. افلاطون با گماشتن هزار فرد در بالای درختان، طرح به دست آوردن گورهایشان را با پرتاب گِل بر روی آنها ارائه می‌کند و بدین ترتیب گورهای فراوانی به دست می‌آورند (همان، ص. ۳۷۷).

متن دیگر، رساله «فی حاله الطفولیه» سه‌رودی است. در این رساله که سه‌رودی از زبان پیر، در پاسخ به پرسش سالک، بیمار دل و بیمار تن را مقایسه می‌کند، قائل است که هر دو بیمار برای رسیدن به مرتبه قوت باید سه مقام را طی کنند:

بعد از آن به دریای بزرگ رود و بر کناره دریا مترصد باشد که گاوی است در دریا که در شب از دریا به ساحل آید و به نور گوهر شب‌افروز چرا کند و آن گاو بر گوهر شب‌افروز با آفتاب خصومت دارد؛ یعنی به روز نور گوهر شب‌افروز فرو می‌گیرد و روشنی نفس باطل می‌کند. بیچاره خود نمی‌داند که مدد هر روشنی از آفتاب است. پس بیمار هم به نور گوهر شب‌افروز طلب کند که آن گیاه کدام است که گاو می‌خورد، وی را نیز همان باید خوردن چندان مدت که در دل وی نیز عشق گوهر شب‌افروز پدید آید و آن مقام دوم باشد (سه‌رودی، ۱۳۷۳، ج ۳، صص. ۲۵۶-۲۵۷).

منبع دیگر، خسرونامه عطار نیشابوری (ف. ۶۲۷ ق) است. براساس این متن، خسرو در سفر دریایی خویش به همراه جهان‌افروز و ده نفر از همراهان، به هامون جزیره‌ای می‌رسند و در آن گاوهای دریایی را می‌بینند:

زمانی بود گاوی همچو کوهی از آن دریا برآمد با گروهی

دري زان هر يکي را در دهن بود
نهادند آن گهر همچون چراغی
چرا کردند گاوان گرد آن نور
چو شد روی هوا از صبح روشن
همه گاوان سوی دریا برفتند
چو خسرو دید یاران را گهرخواه
گلی کردند در ره نیکبختان
چو نیمی شد ز شب گاوان به یک بار
چو بنهادند آن لؤلؤ لالا
چو شد چندان گهر در گل گرفتار
همه از روی آن تاریک صحرا
جوانمردان گهر چون برگرفتند
که روشن تر ز شمع انجمن بود
که روزی شد شبی چون پرزایگی
نمی گشتند از نزدیک آن دور...
برآمد روی دریا همچو جوشن
گهر بردند و از صحرا برفتند...
بفرمود او که گل کردند در راه
زره بردند بر شاخ درختان...
روان گشتند از دریا گهردار
روان کردند یاران گل ز بالا
بترسیدند آن گاوان به یک بار
فرو رفتند سرگردان به دریا
وزانجا راه هامون درگرفتند
(عطار، ۲۵۳۵، ص. ۲۹۰)

متن مهم دیگر، مثنوی مولوی (ف. ۶۷۲ ق) است که در آن این حکایت با عنوان «قصه آنک گاو بحری گوهر کاویان از قعر دریا برآورد شب بر ساحل دریا نهد در درخش و تاب آن می چرد بازرگان از کمین برون آید چون گاو از گوهر دورتر رفته باشد بازرگان به لجم و گل تیره گوهر را بپوشاند و بر درخت گریزد الی آخر القصة و التقریب» به صورت کامل آمده است:

گاو آبی گوهر از بحر آورد
در شعاع نور گوهر گاو آب
زان فکنده گاو آبی عنبرست
می چرد در نور گوهر آن بقر
تاجری بر در نهد لجم سیاه
بنهد اندر مرج و گردش می چرد
می چرد از سنبل و سوسن شتاب
که غذاش نرگس و نیلوفرست...
ناگهان گردد ز گوهر دورتر
تا شود تاریک مرج و سبزه گاه

پس گریزد مرد تاجر بر درخت گاو جویان مرد را با شاخ سخت...
چون ازو نومید گردد گاو نر آید آنجا که نهاده بد گهر
لجم بیند فوق در شاهوار پس ز طین بگریزد او ابلیس وار
(مولوی، ۱۳۷۵، ج. ۶/ص. ۴۳۹)

آخرین متن معتبر، داستان عامیانه سلیم جواهری است که منشأ آن به دوره تیموریه یا صفویه برمی‌گردد. در این منبع دو روایت از این حکایت آمده است. در روایت نخست که مفصل‌تر است، سلیم، قهرمان داستان، در سفرهای خود به جزیره‌ای می‌رسد. او هنگام شب برای نجات جان خود از دست حیوانات درنده، بر بالای درختی می‌رود که در آن حال، گاوی را می‌بیند که از دریا بیرون می‌آید و گوهر شب‌چراغ پرنوری را از دهان خود بر روی سنگ بزرگی که زیر آن درخت است، می‌نهد. سلیم با دیدن آن گوهر مجذوب آن می‌شود و نقشه‌ای برای به‌دست آوردن آن می‌کشد. فردا شب بعد از آمدن گاو، از بالای درخت بر روی گوهر گل می‌اندازد و آن را از گاو می‌پوشاند: «چون گاو روشنایی ندید. به طرف گوهر دویده او را نیافت. فریاد کرد و به بالا نگریست. مرا بدید بغرید و خود را بر درخت می‌زد و بتکانید. من آن گرز که با خود داشتم. خدای را یاد کردم. از بالا بر سر او گرز انداختم. آن گرز بر کله‌اش آمد. گویا کوهی بر سر او زدند. بغلطید و شاخش شکسته شد. چندان خود را بر زمین زد و بمرد (تا بمرد)». سلیم صبح با علم به اینکه گاو مرده، از درخت پایین می‌آید و با زدن سنگی به آن از مرگ او یقین پیدا می‌کند. گوهر را از گل بیرون می‌آورد و بر بازوی خود می‌بندد و سوار بر کشتی شده، به سفر دریا ادامه می‌دهد (جعفری (قنواتی)، ۱۳۸۷، صص. ۸۷-۸۸).

در روایت دوم، ساختار حکایت مشابه روایت نخست است با چند اختلاف جزئی. اینکه سلیم با دیدن گوهر شب‌چراغ و مجذوب شدن به آن در همان شب اول، از درخت پایین می‌آید، آن را برمی‌دارد، به بالای درخت برمی‌گردد. گاو نیز با خاموش

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

شدن نور گوهر، غران و بانگ‌زنان به موضع گوهر برمی‌گردد: «بر جای خویش حیران بماند و فغان (فغان) و خروش برآورد چندان سر خود را بدان سنگ زد که بیفتاد و جان بداد.» همچنین در پایان روایت، سلیم از بیم آنکه به دزدی آن گوهر متهم نشود: «در حال ران خویش را بشکافتم و گوهر را در میان آن نهادم و دوختم و ران خود را بستم» پس از آن، لنگان‌لنگان از جزیره بیرون می‌آید (همان، صص. ۱۵۷-۱۵۸).

۲-۱-۴. اختلاف روایت‌ها

با نگاهی به افسانه گاو عنبری می‌توان گفت که براساس منابع مختلف، روایت حکایت کم‌وبیش دارای اختلافاتی است. در برخی از منابع، مانند *گرشاسپ‌نامه* و *رساله فی حاله الطفولیه* فقط یک گاو حضور دارد و در برخی دیگر از منابع، مانند *داراب‌نامه* و *حسرونامه* این گاوها به شکل گروهی از دریا بیرون می‌آیند.

درباره گوهر شب‌چراغ نیز براساس منابع، به‌جز *گرشاسپ‌نامه* که در آن به‌صراحت به وجود گوهر شب‌چراغ اشاره نشده، در همه منابع از این گوهر یاد شده است. در *رساله فی حاله الطفولیه*، برخلاف دیگر منابع، از گذاشتن گوهر بر روی زمین (سنگ)، به‌صراحت سخنی ذکر نشده است. موضوع اختلافی دیگر دزدی گوهر از گاو است که به‌جز روایت اسدی طوسی و *رساله سهروردی*، در بقیه منابع با انداختن گل بر روی گوهر از بالای درخت و پنهان کردن آن از گاو به آن اشاره شده است. البته در روایت نخست سلیم جواهری، قهرمان داستان برای به‌چنگ آوردن گوهر، گاو را می‌کشد. همچنین در روایت دوم این متن، اگرچه از دزدی گوهر سخن به میان آمده، قهرمان داستان بدون گل انداختن بر روی گوهر، از درخت پایین آمده، آن را برمی‌دارد. اختلاف دیگر، براساس *مثنوی مولوی* این است که دزد گوهر، تاجر است. یک اختلاف

دیگر مربوط به پس از دستیابی گوهر در داستان سلیم جواهری است: در روایت نخست، قهرمان داستان بعد از دستیابی به گوهر، آن را به بازوی خود می‌بندد، اما در روایت دوم، ران خود را می‌شکافد و آن را داخل ران خود پنهان می‌سازد که در پایان داستان نیز وجود این گوهر، جان او را نجات می‌دهد. در بین منابع، تنها در روایت دوم سلیم جواهری است که گاو پس از ربوده شدن گوهر، از خشم سر خود را به سنگ می‌زند و خود را می‌کشد.

۳-۱-۴. قدمت

این افسانه براساس مطالعات و بررسی‌های انجام‌شده، قدمتی بس کهن دارد. رد پای آن را می‌توان در منابع مختلفی از متون نخستین فارسی یافت. اگرچه باید به این نکته نیز توجه داشت که در بندهش موجودی با نام «خر سه‌پا» (ر.ک. «خر سه‌پا» در قسمت «موجودات مشابه» که ویژگی‌های گاو عنبری را دارد) و «گاو آبی» (که به نام این حیوان به‌صراحت اشاره کرده) سخن به میان آمده است: «دربارۀ گاو آبی گوید که در همه دریاها هست و چون بانگ کند، همه ماهیان آبستن شوند و همه خرفستران آبستن فرزند بیفکنند» (فرنیغ دادگی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۲). همچنین رواج این حکایت در گسترۀ جغرافیایی از خراسان (گرشاسب‌نامه) تا شام (تحفه‌الغرایب) در قرن پنجم هجری، نشانگر قدمت و شیوع گسترده آن در بین ایرانیان در گذشته دور بوده است.

در متون فارسی، قدیمی‌ترین و نخستین اشاره صریح به این موجود افسانه‌ای، در این بیت منوچهری دامغانی (ف. ۴۳۲ ق) است؛ البته به جای «گاو» از «جوذر» (بچه گاو)^۱ استفاده کرده است:

نه نافه بیارد همه آهویی نه عنبر فشاند همه جوذری

(منوچهری، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۱)

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

دومین منبع قدیمی، *گرشاسپ‌نامه* (سروده ۴۵۸ ق) اسدی طوسی است که ابیات آن در بالا ذکر شد. البته پیش از این دو منبع، در منابع دیگری، همچون *تاریخ طبری*، *تاریخ بلعمی*، *شاهنامه* فردوسی و *دیوان فرخی* از موجودی یاد شده است که شباهت زیادی به این گاو عنبری دارد. در *تاریخ طبری* (نگاشته سده سوم هجری) در ذیل «غزوه الخبط» نویسنده در روایت سه‌گانه از سفر مجاهدان، از موجودی یاد می‌کند که براساس توصیفات به گاو عنبری شباهت دارد: در روایت نخست از «دابه» ای به نام «عنبر»، بدون ذکر نوع آن، یاد شده که از دریا بیرون می‌آید: «فخرجت دابه من البحر یقال لها العنبر» (طبری، ۱۳۸۷، صص. ۳۱-۳۲)؛ در روایت دوم، این موجود «دابه» نام دارد که از دریا به بیرون انداخته می‌شود: «بعثهم فی بعث من وراء البحر، و انّ البحر ألقى إلیهم دابه» (همان، ص. ۳۲)؛ اما در روایت سوم از این داستان و در ادامه همین متن، از این موجود با نام «حوت» یاد می‌شود: «فألقي لنا البحر حوتاً ميتاً» (همان، ص. ۳۲).

در *تاریخ بلعمی* (*تاریخ‌نامه طبری*) (تألیف در ۳۴۱ ش/ ۳۵۲ ق) نیز در ذکر «سریه ابوعبیده ابن الجراح به سیف‌البحر» از همین موجود با نام «عنبر» یاد شده است: «گویند از خلق دریا چهارپایی برآمد که آن را عنبر گویند» (بلعمی، ۱۳۷۳، ج. ۳/ص. ۲۴۵).

متن دیگری که در آن از گاوی در دریا یاد شده، *شاهنامه* (سروده ۳۸۴ ق) است که در آن، در جنگ بزرگ کیخسرو با افراسیاب، از حیوانات عجیبی در جایی از دریای آب زره با نام فم‌الاسد یاد می‌شود که کیخسرو و همراهان وی وقتی در پی افراسیاب در گذر از آن هستند، آن‌ها را می‌بینند. با استناد به متن *عجایب‌المخلوقات* طوسی، می‌توان این «گاو آبی» را همان گاو عنبری مورد نظر دانست:

شگفت اندر آن آب مانده سپاه	نمودی به انگشت هر کس به شاه
به آب اندرون شیر دیدند و گاو	همی داشتی گاو با شیر تاو

(فردوسی، ۱۳۸۹، ج. ۴/ص. ۲۹۷)

همچنین در قرن پنجم نیز به این شواهد می‌توان اشاره کرد. در *تحفه الغرائب* (تألیف در ۴۸۵ ق): «در آن دریا گاو باشد آبی، چنان‌که به شب از آب برآید و چرا کند» (حاسب طبری، ۱۳۷۱، ص. ۱۳۲)؛ در *قصص الانبیا* (قرن پنج ق): «چون به دنیا آمدند از آن دو برگ یکی آهو بخورد تا روز قیامت ازو مشک همی آید و یکی گاو بخورد تا قیامت عنبر همی دهد» (نیسابوری، ۱۳۸۲، ص. ۲۲)؛ در *روح‌الارواح* (پیش از ۵۰۰ ق): «آن روز که گاو را عنبر می‌دادیم، آن پیلان باعظمت را می‌دیدیم» (سمعانی، ۱۳۶۸، ص. ۶۲۵). در قرن‌های بعد نیز در این منابع منثور از گاو عنبری یاد شده است: *کشف‌الاسرار* میبیدی، *ام‌الکتاب*، متنی شیعی از مؤلفی ناشناس، *بحرالغرائب* از مؤلفی ناشناس، *داراب‌نامه* طرسوسی، *عجایب‌المخلوقات* طوسی، *جهان‌نامه نجیب بکران*، *عجائب‌الدنیای ابن‌محدث تبریزی*، *عجائب‌الخلوقات قزوینی* و *تسوخ‌نامه خواجه نصیرالدین طوسی*، *نزه‌القلوب مستوفی*، *نفائس‌القنون شمس‌الدین آملی*، *نزه‌المجالس و منتخب‌النفائس عبدالرحمن صفوری*، *داستان سلیم جواهری*، *منخن‌الادویه عقیلی خراسانی*، *احمد طالبوف و آدم زنده محمود*. در شعر نیز قوامی، *عمادی شهریاری*، *انوری*، *جمال‌الدین اصفهانی*، *خاقانی شروانی*، *اثیر اخسیکتی*، *نظامی گنجوی*، *شمس طوسی*، *عطار نیشابوری*، *مولوی*، *سعدی*، *امیرخسرو دهلوی*، *بدر شروانی*، *مولانا هاتفی*، *طالب آملی*، *کلیم کاشانی*، *لامع*، *نراقی*، *صادق اصفهانی* نیز از جمله شاعرانی هستند که در اشعارشان به گاو عنبری اشاره کرده‌اند.

۲-۴. ویژگی‌های گاو

۱-۲-۴. نام این حیوان

این موجود افسانه‌ای در متون مختلف با نام‌های متعددی ذکر شده است که برخی از این نام‌ها پربسامد و برخی دیگر معدود است:

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

(۱) گاو عنبری (گاو عنبر، عنبرین، عنبرفکن، عنبرفزای، عنبربخش، عنبرزا، عنبرده): «چون گاو عنبر و گوهرهای قیمتی در قعر دریا و از مروارید و صدف و لؤلؤ و هرچه مانند ایشان است» (ناشناس، ۱۳۹۲، ص. ۱۲).

(۲) گاو دریایی (گاو دریا، دریهی، بقره البحر):

اگرچه در و گهر قیمتی بود در کان وگرچه زاید از گاو دریهی عنبر (مسعود سعد سلمان، ۱۳۷۴، ص. ۱۷۵)

(۳) گاو آبی (گاو آب، بقره الماء):

گاو آبی در جزیره سنبل و سوسن چرد لاجرم هر جا که خفت از خاک او عنبر برند (سنایی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۲)

(۴) گاو بحری (بحر):

نگویی گاو بحری را چرا تبخاله شد عنبر گیا در ناف آهو مشک از فر بی شمر دارد؟ (ناصر خسرو، ۱۳۷۴، ص. ۱۶۵)

چنان‌که پیداست، نام این حیوان گاهی برآمده از محل زیست آن است که دریاست و گاه نیز به فضله آن منسوب است که عنبر است. گاهی نیز با عنوان کلی حیوان دریایی یاد شده است: «سرگین نوعی از حیوان دریایی است که موج آن را به ساحل می‌اندازد» (عقیلی خراسانی، ۱۹۷۶م، ص. ۶۲۳). همچنین در برخی از متون بدون ذکر مضاف‌الیه، به «گاو» یا «بقر» اشاره شده است. همچنین نام این حیوان در دیوان منوچهری دامغانی، «جوذر» ذکر شده است.

صرف نظر از متون ادبی، نام «گاو عنبر (یا مشتقات عنبر)» در هیچ‌یک از متون روایی نیامده و در همه این منابع با نام گاو آبی، بقره‌الماء و گاو دریایی و مانند این‌ها ذکر شده است. از میان همه این منابع، فقط در عجایب‌المخلوقات قزوینی به صراحت ذکر شده

که: «بقره‌الماء»: «گاو عنبر است و سر از بحر برآورد و چرا کند» (قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۴۸). البته نام گاو عنبری و مشتقات آن در متون ادبی به کرات آمده است. در تنسوخ‌نامه ایلیخانی (تألیف در ۶۵۴-۶۵۷ ق) نیز از این موجود با نام «ستور بحری» یاد شده است: «بعضی گویند سرگین ستوری است بحری» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۳۵).

افزون بر نام‌های یادشده، در فرهنگ‌های لغات از «گاو مشک» و «کاشالوت» (انوری، ۱۳۸۲، ذیل «گاو») نیز یاد شده است که البته کاشالوت نام نوعی ماهی است و به اشتباه به این موجود نسبت داده‌اند (برای اطلاع بیشتر ر.ک. پولادی و علیقلی‌زاده، ۱۴۰۰، صص. ۲۰۷-۲۴۲).

قدیم‌ترین فرهنگ‌های لغاتی که در آن‌ها به گاو عنبری، اشاره شده، فرهنگ‌های لغات عربی هستند. در قاموس المحيط (تألیف در قرن هشتم هجری به زبان عربی) در ذیل «عنبر»، از آن به‌عنوان «دابه بحریه» یاد شده است: «العنبر من الطیب: روث دابه بحریه» (فیروزآبادی، ۱۴۲۶ق، ذیل «العنبر»). نیز در تاج‌العروس من جواهر القاموس (تألیف در ۱۱۸۸ق): «فقیل: هو روث دابه بحریه» و در ادامه همین مدخل به نقل از زمخشری به «ثور» (گاو) تصریح شده است: «و سمعت ناساً من أهل مكة یقولون: هو [عنبر] صفع ثور فی بحر الهند». (مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ذیل «عنبر»).

۲-۲-۴. ویژگی‌های افسانه‌ای

براساس منابع گوناگون، درباره این گاو ویژگی‌های مختلفی ذکر شده است. برخی از این ویژگی‌ها پریسامد است و برخی دیگر در منابع محدودی آمده است.

زیستن در دریا / چشمه: محل زندگی آن‌ها براساس تمام منابع، در دریاست که به روایت *داراب‌نامه*، در عمیق‌ترین قسمت دریاهاست: «هم در دریا باشند در جای غرق تا آدمی بدان معدن نرسد و جای نهند که هزار گز بالای وی باشد که تا غواص بدانجا نرسد» (طرسوسی، ۲۵۳۶، ج. ۲/ص. ۳۷۵) در *نزهة القلوب* (تألیف در ۷۴۰ ق) این حیوان به جای دریا از چشمه (احتمالاً دریاچه یا برکه بزرگ!) بیرون می‌آید: «از آبادانی تا این چشمه پنج فرسنگ است و پارسیان شب بر کنار چشمه احیا داشته‌اند؛ شتر آبی و گاو آبی و مردم آبی بیرون آمدن و چریدن دیده‌اند» (حمدالله مستوفی، ۱۳۳۶، ص. ۱۸۳).

چریدن شبانه در ساحل: براساس منابع متعدد این گاو شبانه از دریا بیرون می‌آید و در ساحل از گیاهان معطر می‌چرد و هنگام صبح به دریا بازمی‌گردد.

عنبردهی: به واسطه چریدن گیاهان معطری، همچون سنبل، لادن و سوسن، از خود عنبر دفع می‌کند؛ یعنی فضله این گاو عنبر است. بیشتر منابع به این موضوع تصریح کرده‌اند. البته در منابع معدودی در نسبت عنبر به این گاو تردید روا داشته یا آن را اشتباه دانسته‌اند.

به نظر صاحب *جهان‌نامه* (تألیف در ۶۰۵ ق): «عنبر - در جرم او خلاف کنند. بعضی گویند سرگین گاو آبی است در دریا... و هرکسی را در این باب قولی است. اما به تفحص بسیار معلوم گشته است که آن چیست ... موم بر سر آب بماند و منجمد گردد، و بر روی آب باشد تا وقتی که کشتی فرارسد و بردارد، آن عنبر باشد» (بکران، ۱۳۴۲، صص. ۱۰۰-۱۰۱). *تنسوخ‌نامه ایلخانی* (تألیف در ۶۵۴-۶۵۷ ق) نیز با تردید به این موضوع نگریسته است: «بعضی گویند سرگین ستوری است بحری» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۳۵)؛ همچنین صاحب *نفایس العنون* (تألیف اواسط قرن هشتم ق):

«گاو آبی - گویند او از دریا بیرون آید تا علف خورد. هر فضله که از او جدا شود عنبر باشد، اما غالب آن است که این قول صحتی ندارد» (شمس‌الدین آملی، ج. ۳/ص. ۳۲۸). صاحب *غیاث‌اللغات* (تألیف در ۱۲۴۲ق) نیز این عقیده را اشتباه می‌داند: «صحیح آن است که مومی است خوشبو که در کوهستان هند و چین از زنبور عسل ... به هم می‌رسد و سیل آن را به دریا می‌برد و شست‌وشو می‌دهد و اکثر جانور بحری آن را فرو می‌برد و نتواند که هضم کند. آن را بیندازد و از آن جهت بعضی گمان برند که سرکین آن جانور است» (غیاث‌الدین رامپوری، ۱۳۶۳، ذیل «عنبر»).

به همراه داشتن گوهر شب‌چراغ: براساس منابع متعدد این گاو گوهر شب‌چراغی به همراه دارد که با نور آن در ساحل چرا می‌کند. این گوهر با نام‌های دیگری همچون لعل درفشان (طوسی، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۳)، دُر (خسرونامه) و گوهر کاویان (مثنوی مولوی) نیز یاد شده است.

درباره ماهیت گوهر شب‌چراغ چند نکته گفتنی است. درباره منشأ این گوهر در *داراب‌نامه*، نویسنده از قول افلاطون، چنین می‌گوید: «ای ملک الروم، جانوریست در میان دریا و آن ماهی است که چون عمر او به هزار سال برسد پیر گردد و بمیرد به فرمان خدای عز و جل همه جانوران دریا بیایند و گوشت او را بخورند و نمانند مگر کله که آن را نتوانند خوردن آن کله در آب بپوسد و نیست گردد و آن دو چشم ماهی است که بیرون افتد» (طرسوسی، ۲۵۳۶، ج. ۲/ص. ۳۷۵). درباره اندازه و رنگ آن نیز در همین متن آمده است: «آن مهر[ه]ها از گل بیرون کردند و پیش اسکندر آوردند خرد و بزرگ. همه چند جوزی و چند بیضه‌ای همه بیاوردند. یکی مهره آوردند سبتر از گندنا به‌غایت روشن و در میان آن مهره‌ای دیگر سرخ چون عقیق یمنی گرد بر گرد در کشیده پیش اسکندر بنهادند» (همان، ص. ۳۷۷). درباره گرانقدری و کمیابی آن نیز آمده

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

است: «محیط ... هشت عدد گوهر شبچراغ، که قیمت هر یکی خراج ده ساله بلخ باشد، بر کف ایشان نهاد» (ثغری، ۱۳۵۲، ص. ۴۸۲).

دم آتشین و سوزان داشتن: در *بحرالنفوس* از مؤلفی ناشناس (نیمه سده ششم هجری)، برای نخستین بار به ویژگی تازه آتشین و سوزاننده بودن این گاو اشاره شده است: «و در دریای هندوستان گاوانی از دریا بیرون آیند و چرا کنند. آتش از دهان‌های ایشان بیرون می‌آید. هر کس که بدو بگذرد محترق شود» (ناشناس، ۱۳۴۵، صص. ۴۰۱-۴۰۲).

در *عجائب‌الدنیا* (نیمه نخست قرن هفتم ق) که از کتاب منسوب به ابوالمؤید بلخی در قرن چهار هجری بهره برده، ویژگی آتشین بودن گاو، همچون *بحرالنفوس*، ذکر شده، با این تفاوت که در *بحرالنفوس* آتش از دهان گاو بیرون می‌آید و در این کتاب آتش از بینی او: «حکایت گویند گاوی است در دریای هندوستان که به شب بیرون آید و بر کناره دریا چرا می‌کند و از بینی او آتش می‌آید، چنان‌که هر چه در پیش او آید بسوزد» (تبریزی، ۱۳۹۷، ص. ۱۷).

در *عجایب‌المخلوقات* (نیمه دوم قرن هفتم هجری) نیز به این ویژگی اشاره شده است: «از دو بینی وی در شب آتش رود و بر هر چه آید بسوزد و سبب آن است کی دم به قوت زند از شدت نفخ ملتهب گردد» (قزوینی، ۱۳۴۰، صص. ۵۵۶-۵۵۷).

۳-۲-۴. ویژگی‌های ظاهری

طبق منابع موجود، این گاو افسانه‌ای همچون گاو اهلی است (قزوینی، همان، ص. ۱۳۸) و دارای ویژگی‌های مشابه آن است: «دنبال بر ران‌های خود می‌زند و بر زمین... و همیشه دور بود از عمران بر پشت و بر زانوی وی موی بسیار بود و از آن پرچم‌ها

کنند» (همان، صص. ۵۵۶-۵۵۷) و مانند گاوان اهلی دارای سرگین و پستان است: «از آن درخت به زیر آمدم گاوی دیدم چون گاو زمین (زمینی) شیر در پستان داشت دانستم که بچه دارد» (سلیم جواهری، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۸).

شنید آن روستایی این سخن راست که عنبر فضله گاوان دریاست
گوی پر آب اندر ده فروکرد پیامد از خری گاوی درو کرد
همه سرگین گاو از آب برداشت بدان عنبرفروش آمد که زر داشت
بدو گفت این ز من پستان بده زر کزین بهتر نبینی هیچ عنبر
(عطار، ۱۳۶۱، ص. ۱۴۶)

گاو عنبر برهنه تن پیوست خر برربط بریشمین افسار
(خاقانی، ۱۳۷۵، ص. ۱۹۷)

۳-۴. موجودات هم نام و مشابه

گرچه گاو عنبری موجودی افسانه‌ای است، در برخی از متون او را همچون گاو اهلی توصیف کرده‌اند و حتی در برخی از منابع نقاشی یا تصویری از آن را می‌توان یافت که دقیقاً پیکری همچون گاو اهلی دارد (تصویر شماره ۱).

تصویر ۱: گاو آبی (قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۱۳۸)

Picture 1: Water Cow (Ghazvini, 1961,p.138)

نکته قابل توجه درباره گاو عنبری این است که در متون متعدد موجودات دیگری را می‌توان یافت که در برخی از ویژگی‌ها با این گاو افسانه‌ای شباهتی نزدیک دارند یا هم نام با این گاو عنبری هستند که همین امر باعث ایجاد اختلاط و ابهام نزد مخاطب

شده و بدین ترتیب باعث شده این موجودات یکی تلقی شوند و نام آن‌ها به جای یکدیگر به کار رفته است.

۱-۳-۴. موجودات مشابه

خر سه‌پا: موجودی است مشابه با گاو عنبری که نام آن در متون پیش از اسلام آمده است. این موجود افسانه‌ای در دریای وئوروکشه زندگی می‌کند (یسنا، هات ۴/۴۲، هفتن، یشت بزرگ، بند ۴) که در بندهش از ویژگی‌های آن به تفصیل سخن گفته شده که از آن میان می‌توان به «شاخ زرین» و «سرگین عنبر» اشاره کرد: «عنبر نیز پیداست که سرگین خر سه‌پای است، زیرا اگرچه او بسیار مینوخورش است؛ پس آن نم و فروهر آب را که به سوراخ‌ها به تن وی شود، به صورت گمیز و سرگین بازافکند» (فرنغ دادگی، ۱۳۷۸، صص. ۱۰۱-۱۰۲؛ درباره این موجود، نیز ر.ک. روایت پهلوی، بخش ۳۵، بند ۵-۶؛ مینوی خرد، بخش ۶۱ و بند ۲۶).

اسب آبی: موجودی که «در صورت مشابه اسبان برّی و به دست و پا مانند گاو و دُم آن مانند دم خوک است» (جزائری شوشتری، ۱۳۶۳، ص ۲۴۰). وحید دستگردی نیز در شرح این بیت از نظامی: «به شبرنگی از شب چرا گشته مست چو ماه آمده شب چراغی به دست می‌نویسد: «شب چراغ گوهری است که در افسانه‌ها می‌گویند اسب دریایی که سیاه و به نام شبرنگ است، شب به نور آن گوهر چرا می‌کند ... اسب دریایی پس از سیری و مستی از چریدن، گوهر را برداشته به دریا می‌رود» (نظامی، ۱۳۷۸ الف، ص. ۱۹). چنانکه پیداست این ویژگی‌ها دقیقاً مطابق با توصیفات گاو آبی مورد بحث است (نیز ر.ک. شمس‌الدین آملی، ج. ۳، ص. ۳۲۸).

فاره‌المسک: «جانوری است به حدود تبت. هر سال یک بار بیرون آید به وقت معلوم و نافه‌ها بیفکند ... سنبل خورد و بهمن و گیاهی کی آن را هندکه خوانند و این دابه از زمین تبت رحلت کند به زمین هندوستان آید و چرا کند و بهمن و سنبل خورد و بازگردد، ناف را به تبت بیفکند» (قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۵۹۹).

دابه بحریه: «بر لب دریای محیط دابه‌ای است به شب از آب برآید، زرد مانند شمع افروزد، چندانک آهوپی؛ پس تن خود را بر سنگ می‌مالد تا موی خود را همه بریزاند و با دریا شود» (همان، ص. ۵۶۹).

دابه‌المشک: «چنین گویند که از آب بیرون آیند در هر سالی وقتی معلوم و عددی بسیار بیرون آیند و آن‌ها بر شکل آهو باشد... و سره او مشک باشد» (دمیری، ۱۳۶۰، ص. ۲۳۷).

۲-۳-۴. موجودات هم‌نام و واقعی

در بحث از ماهیت گاو عنبری، نکته مهم دیگری که باید به آن توجه کرد، موضوع حیوانات واقعی است که با این گاو افسانه‌ای هم‌نام هستند؛ گرچه صرف‌نظر از داستان‌ها و افسانه‌ها، ماهیتی کاملاً روشن و حقیقی دارند. جای بسی شگفتی است که این حیوانات واقعی نیز در برخی از ویژگی‌ها همانند گاو آبی افسانه‌ای هستند و این امر ما را به این نکته رهنمون می‌سازد که شاید منشأ این افسانه همین موجودات واقعی باشند که روایت آن با گذشت زمان دچار تغییرات گشته و با باورها و خرافات عجیب شده است. از این موجودات واقعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد که ویژگی‌های آن‌ها با گاو عنبری افسانه‌ای قابل سنجش است:

گاو دریایی: از بزرگ‌ترین پستانداران دریایی که غذای آن گیاهان دریایی و جلبک‌هاست. بدن آن پوشیده از پوست است.

گاو عنبر^۳: نوعی گاو شبیه گاومیش آمریکایی که بیشتر در مناطق قطبی زندگی می‌کند. غذای آن عمدتاً خزه و گل‌سنگ است.

۵. نتیجه

یافته‌های این پژوهش حکایت از این دارند که این افسانه، با تفاوت در جزئیات روایت آن، قدمتی دیرینه دارد و در نخستین منابع موجود فارسی و عربی از جمله در *شاهنامه* فردوسی و *تاریخ طبری* ذکر شده و نخستین تصریح آن در *دیوان منوچهری دامغانی* است؛ گرچه نام «گاو آبی» و نیز «خر سه‌پا» با ویژگی‌های گاو عنبری در بندهش آمده است. همچنین اختلاف در جزئیات و عناصر حکایت، در دو روایت از سلیم جواهری بیشتر و برجسته‌تر از منابع دیگر است و از سوی دیگر، در این منبع، عنصری از این حکایت (گوهر شب‌چراغ) تا پایان قصه حضور دارد. کامل‌ترین و مفصل‌ترین روایت این حکایت در *داراب‌نامه* طرسوسی است که در هر دو جلد آن با روایتی متفاوت ذکر شده و تنها در این متن است که گاو عنبری اهلی شده است. این حکایت در متون فارسی کارکردهای مختلفی چون اسطوره‌ای، عرفانی، رمزی، افسانه‌ای، روایی و ادبی یافته است. از میان نام‌های متعدد این گاو، نام «گاو آبی» پربسامدتر از نام‌های دیگر است؛ گرچه در متون ادبی «گاو عنبری» بیشتر به کار رفته است. درباره گوهر شب‌چراغ نیز شاید بتوان گفت که منشأ این گوهر، صورت فلکی ثور باشد که ستاره ثریا در گردن و گلوی خود دارد و این برداشت به این گاو افسانه‌ای تسری پیدا کرده است: «گاو فلکی چو گاو دریا/ گوهر به گلو در از ثریا» (نظامی، ۱۳۷۸، ص. ۱۷۴).

پی‌نوشت‌ها

۱. «جوذر (گوزر) به گاو عنبر هم اطلاق شده» (فرهنگ فارسی، ذیل «گاو»).
۲. این موضوع دقیقاً به همین شکل در *عجائب‌المخلوقات* نیز ذکر شده است که بر این اساس می‌توان گاو ذکرشده در *شاهنامه* را همین «گاو عنبری» دانست: «بحیره زره، بحیره عظیم است آبی مهلک موج‌ها انگیزد، عظیم جایی است در آنجا فم الاسد گویند. جای صعب و آب در هوری می‌افتد و بانگ وی تا عنان آسمان می‌رود از پانزده فرسنگ آواز وی شنوند. گویند کیخسرو آنجا رسید گاو آبی دید و مردم آبی» (طوسی، ۱۳۸۲، صص. ۹۵-۹۶).

3. Muskox

منابع

- اسدی طوسی، ع. (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به کوشش ح. یغمایی. تهران: طهوری.
- انوری، ح. (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ سخن*. هشت جلد. تهران: سخن.
- بکران، م. (۱۳۴۲). *جهان‌نامه*، به کوشش م. ا. ریاحی. تهران: ابن‌سینا.
- بلعمی، م. (۱۳۷۳). *تاریخ‌نامه طبری*. ج. ۳. به تصحیح و تحشیه م. روشن. تهران: البرز.
- پولادی، ح.، و علیقلی‌زاده، ح. (۱۴۰۰). *گاو عنبری؛ گاو یا ماهی؟! فرهنگ و ادبیات عامه*، ۴۰ (۹)، ۲۰۷-۲۴۲.
- تیریزی، ا. (۱۳۹۷). *عجایب‌الدنیا*. ترجمه مقدمه و تعلیقات چاپ مسکو از م. شجاعی. تصحیح و تحقیق ع. نویدی ملاطی. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- ثغری، ع. (۱۳۵۲). *طوطی‌نامه*، جواهرالاسمار. به اهتمام ش. آل‌احمد. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- جزائری شوشتری، ع. (۱۳۶۳). *تحفه‌العالم و ذیل‌التحفه*. با مقدمه و تصحیح و حواشی. به اهتمام ص. موحد. تهران: طهوری.
- جعفری (قنواتی)، م. (۱۳۸۷). *دو روایت از سلیم جواهری*. به همراه دو مقاله از اولریش مارزلف، مارگارت میلز. تهران: مازیار.

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

- حاسب طبری، م. (۱۳۷۱). *تحفه الغرائب*. به تصحیح ج. متینی. تهران: معین.
- حمدالله مستوفی، ح. (۱۳۳۶). *نزهة القلوب*. با مقابله و تعلیقات و فهراس به کوشش م. دبیرسیاقتی. تهران: طهوری.
- خاقانی، ب. (۱۳۷۵). *دیوان*. به اهتمام ج. منصور. تهران: نگاه.
- دمیری، ک. (۱۳۶۰) *خواص الحیوان*. ترجمه خواجه م. ت. تبریزی. به تصحیح ف. مهری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ذوالفقاری، ح. (۱۴۰۱). *زیان و ادبیات عامه ایران*. تهران: سمت.
- سنایی، ا. (۱۳۸۱). *دیوان*. به اهتمام پ. بابایی. تهران: آزادمهر.
- سمعانی، ا. (۱۳۶۸). *روح الارواح فی شرح اسماء الملک الفتاح*. به اهتمام و تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سهروردی، ش. (۱۳۷۳). *مجموعه مصنفات شیخ اشراق*، مشتمل بر مجموعه آثار فارسی شیخ اشراق. ج. ۳. به تصحیح و تحشیه و مقدمه س. ح. نصر. با مقدمه و تحلیل فرانسوی ه. کرنتهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شاله، ف. (۱۳۴۶). *تاریخ مختصر ادیان بزرگ*، ترجمه م. خدایار محبی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شمس الدین آملی، م. (۱۳۷۷). *نقایس الفنون فی عرایس العیون*. ج. ۳. به تصحیح ا. شعرانی. تهران: اسلامیه.
- صرفی، م. (۱۳۸۳). *بازتاب باورهای خرافی در مثنوی*. نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۵ (۱۲)، ۱۰۳-۱۲۸.
- طبری، م. (۱۳۸۷ ق). *تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوک*. تحقیق محمدا بوالفضل ابراهیم. الجزء الثالث. بیروت: روائع التراث العربی.
- طرسوسی، م. (۲۵۳۶). *داراب نامه*. ج. ۲. به کوشش ذ. صفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۲، شماره ۵۷، مرداد و شهریور ۱۴۰۳

طوسی، م. (۱۳۸۲). *عجائب المخلوقات*. به اهتمام م. ستوده. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

عطار، م. (۱۳۶۱). *اسرارنامه*. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات ص. گوهرین. تهران: زوار.

عطار، م. (۲۵۳۵). *خسرونامه*. به تصحیح و اهتمام ا. سهیلی خوانساری. تهران: زوار.

عقیلی خراسانی، م. (۱۹۷۶م). *مخزن الادویه*، به کوشش م. مقدم و م. انصاری، تهران: شرکت افست، چاپخانه بیست و پنج شهریور، افست از روی چاپ سنگی ۱۸۴۴م. کلکته.

غیاث‌الدین رامپوری، م. (۱۳۶۳). *غیاث اللغات*. به کوشش م. ثروت. تهران: امیرکبیر.

فردوسی، ا. (۱۳۸۹). *شاهنامه*. به کوشش ج. خالقی مطلق. ج. ۸، ج. ۴. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فرنیغ دادگی (۱۳۷۸). *بندهش*. گزارنده م. بهار. تهران: توس.

فیروزآبادی، م. (۱۴۲۶ ق). *القاموس المحيط*. تحقیق مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله. باشراف م. نعیم العرقسوسی. بیروت: مؤسسه الرساله.

قزوینی، ز. (۱۳۴۰). *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات*. به تصحیح ن. سبوحی. تهران: انتشارات کتابفروشی مرکزی ناصر خسرو.

مرتضی زبیدی، م. (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. ۲۰ مجلد. درسه و تحقیق علی شیری. بیروت: دارالفکر.

مسعود سعد سلمان (۱۳۷۴). *دیوان*. با مقدمه ر. یاسمی. به اهتمام پ. بابایی. تهران: نگاه.

معین، م. (۱۳۸۳). *فرهنگ فارسی*. تهران: امیرکبیر.

منوچهری، ا. (۱۳۸۵). *دیوان*. به تصحیح م. دبیرسیاقی. تهران: زوار.

مولوی، ج. (۱۳۷۵). *مثنوی معنوی*. ج. ۶. به تصحیح ر. نیکلسون. تهران: توس.

میبدی، ا. (۱۳۳۹). *کشف الاسرار فی علمه الابرار*. ج. ۸. به کوشش ع. ا. حکمت. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ناشناس (۱۳۴۵). *بحر الفوائد*. به کوشش م. ت. دانش پژوه. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.

بازتاب افسانه گاو عنبری در متون فارسی _____ حمید پولادی و همکار

ناشناس. (۱۳۹۲). *ام/الکتاب*. ویرایش ولادیمیر ایوانف. به کوشش ب. بی نیاز (داریوش). کلن: پویا.

ناصرخسرو (۱۳۷۴). *دیوان*. مقابله و تصحیح ک. تفنگدار. تهران: چکامه.

نبی‌لو، ع. (۱۳۸۶). تأویلات مولوی از داستان‌های حیوانات (بررسی پنجاه و سه داستان حیوانات و تأویلات آن در مثنوی). *پژوهش‌های ادبی*، ۱۶ (۴)، ۲۳۹-۲۷۰.

نصیرالدین طوسی، م. (۱۳۴۸). *تنسوخ‌نامه ایلیخانی*. با مقدمه و تعلیقات م.ت. مدرّس‌رضوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

نظامی، ا. (۱۳۷۸ الف). *شرفنامه*. با شرح و تصحیح ح. وحیددستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۷۸ اب). *لیلی و مجنون*. با شرح و تصحیح ح. وحیددستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نیسابوری، ا. (۱۳۸۲). *قصص الانبیا* (داستان‌های پیغامبران). به اهتمام ح. یغمایی. تهران: علمی و فرهنگی.

هدایت، ص. (۱۳۷۸). *نیرنگستان*. تهران: امیرکبیر.

References

- Anonymous. (1966). *Bahr al-Favaed*. Book Translation and Publishing Company.
- Anonymous. (2013). *Omm al-Ketab* (edited by V. Ivanov). Pooya.
- Anvari, H. (2003). *Sokhan comprehensive dictionary* (Persian - Persian). Sokhan.
- Aqili Khorasani, M. (1976). *Makhzan al-Advieh* (edited by M. Moghadam and M. Ansari) Offset Company, twenty-five of Shahrivar Printing House, offset from lithography in 1844, Calcutta.
- Asadi Tusi, A. (1975). *GarshasbNameh* (edited by H. Yaqmaei). Tahoori.
- Attar, M. (1956). *KhosrowNameh* (edited by A. Soheili Khansari). Zavvar.
- Attar, M. (1982). *AsrarNameh* (edited by S. Ghowharin). Zavvar.
- Bakran, M. (1963). *JahanNameh* (edited by M. A. Riahi). Ibn Sina.
- Bal'ami, M. (1994). *Tabari's history*, vol. 3 (edited by M. Roshan). Alborz.

- Challaye, F. (1967). *petite histoire des grandes religions* (translated into Farsi by M. Khodayar Mohebi). Tehran University Press.
- Damiri, K. (1981) *Khavass al-Hayvan* (translated into Farsi by Khaja M. T. Tabrizi). Academic Publishing Center.
- Faranbagh, D. (1999) *Bundahishn* (translated into Farsi by M. Baha). Toos.
- Ferdowsi, A. (2010). *ShahNameh*. 8 vols. Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Firouzabadi, M. (2005). *Al-Qamoos al-Muhit* (edited by M. N. al-Arqasussi). al-Resalah Institute.
- Ghiasuddin Rampouri, M. (1984). *Ghias al-Loghat* (edited by M. Servat). AmirKabir.
- Hamdullah Mostofi, H. (1957). *Nozhah al-Qulub* (edited by M. Dabirsiyaghi). Tahouri.
- Haseb Tabari, M. (1992). *Tohfa al-Gharaeib* (edited by J. Matini). Moein.
- Hedayat, S. (1999). *Neyrangistan*. AmirKabir.
- Ja'fari Qanavati, M. (1999). *Two narrations of Salim Javaheri story, along with two articles by U. Marzolph and M. Wells*. Maziar.
- Jazaeri Shushtari, A. (1984). *Tohfa al-Alam and Zeil al-Tohfa* (edited by S. Movahhed). Tahouri.
- Khaqani, B. (1996). *Collection of poetry* (edited by J. Mansour). Neghah.
- Manouchehri, A. (2006). *Collection of poetry* (edited by M. Dabir Siyaqi). Zavvar.
- Masoud Saad Salman. (1995). *Collection of poetry* (edited by R. Yasemi). Negah.
- Maybodi, a. (1960). *Kashf al-Asrar fi Odda al-Abrar* (edited by A. A. Hekmat). Tehran University Publication.
- Mo'in, M. (2004). *Persian dictionary*. AmirKabir.
- Morteza Zubeidi, M. (1993). *Taj al-Arous Men Javaher al-Qamoos*. Dar al-Fekr.
- Nabilou, A. (2007). Roomi's interpretations of animal stories (a review of fifty-three animal stories and their interpretations in the Mathnavi). *Literary Research*, 16(4), 239-270.
- Nasir al-Din Tusi, M. (1969). *TansukhNameh of Ilkhani* (edited by M. Modarres Razavi). Iranian Culture Foundation.
- Nasser Khosrow. (1995). *Collection of poetry* (edited by K. Tofanghdar). Chakameh.

- Neysaburi, A. (2003). *Qesas al-Anbiya (Messengers' stories)* (edited by H. Yaghmaei). Scientific and Cultural.
- Nizami A. A. (1999). *SharafNameh* (edited by H. Vahid Dastgherdi). Ghatreh.
- Nizami B. A. (1999). *Leyli & Majnoon* (edited by H. Vahid Dastgherdi, and S. Hamidiyan). Ghatreh.
- Pooladi, H., & Aligholizadeh, H. (2021). Amber cow; cow or fish?!. *Journal of Culture and Folk Literature*, 40(9), 207-242.
- Qazvini, Z. (1961). *The wonders of creations and strange of creatures*. Nasser Khosrow Central Bookstore.
- Rumi, J. (1996). *Mathnavi Ma'navi* (edited by R. Nicholson). Toos.
- Sam'ani, A. (1989). *Rooh al-Arvah (in the description of Asma' ul-Malek al-Fattah)* (edited by N. Mayel Heravi). Scientific and Cultural.
- Sanaei, A. (2002). *Divan* (edited by P. Babaei). Azadmehr.
- Sarfi, M. (2004). Reflection of superstitious believes in Mathnavi. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman*, 15(12), 103-128.
- Shamsuddin Amoli, M. (1998). *Nafais al-Funun fi Arais al-Oyoun, vol. 3* (edited by A. Sha'rani). Eslamiyya.
- Suhrvardi, Sh. (1994). *The collection of the works of Sheikh Eshraq, including the collection of Persian works of Sheikh Eshraq, vol. 3* (edited by H. Nasr). Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Tabari, M. (1967). *Tabari's history: Tarikh al-Umam va al-Muluk* (edited by M.A. Ibrahim). Ravae' al-Turath al-Arabi.
- Tabrizi, A. (2017). *Ajaeib al-Dunya* (edited by M. Shujaei). Mahmoud Afshar Publications.
- Tarsusi, M. (1957). *DarabNameh* (edited by Z, Safa). Book Translation and Publishing Company.
- Thaghari, E. (1973). *Parrot book (TootiNameh, Javaher al-Asmar)* (edited by Sh. Aleahmad). Farhang Iran Foundation Publications.
- Tusi, M. (2003). *AjaeibNameh (The wonders of creations and strange of creatures)* (edited by M. Sotoodeh). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Zolfaghari, H. (2022). *Folk language and literature of Iran*. Samt.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی